

Маніторынг моўнай сітуацыі ў Беларусі і "Атлас моў свету, якім пагражае знікненне"

Частка 2

Дзяніс Тушынскі

У першай частцы артыкула мы разгледзелі прыблізны план маніторынга моўнай сітуацыі і моўных правоў у Беларусі. У другой частцы прадставім "Атлас моў свету, якім пагражае знікненне" ЮНЭСКА як у тым ліку магчымы ўзор для прэзентацыі вынікаў гэтага маніторынга, а таксама звернемся да фактараў (не)бяспекі для моў, распрацаваных экспертнай групай ЮНЭСКА па мовах у небяспецы.

Справаздача па выніках маніторынга можа быць выдадзена ў друкаваным варыянце, таксама яна будзе размешчана ў інтэрнэце. Але можна пайсці і троху далей: мы можам зрабіць атлас моўнай сітуацыі ў Беларусі. У 1996 годзе ЮНЭСКА выпусціла першае выданне "Атласа моў свету, якім пагражае знікненне" ("Atlas of the World's Languages in Danger"). Можна прапанаваць і іншы варыянт перакладу: "Атлас моў свету, якія знаходзяцца ў небяспецы". Апошні варыянт можа быць адносна больш прыдатным для выпадкаў, калі пагрозы знікнення ў блізкай перспектыве няма, але моўная сітуацыя пагаршаецца.

Спачатку некалькі словаў пра атлас ЮНЭСКА. Мэты гэтага праекта: узняць заклапочанасць знікненнем моў сярод палітыкаў, носьбітаў моў, якім пагражае знікненне, і агульнай аўдыторыі, сабраць інфармацыю аб мовах і праектах па іх адраджэнні, праініцыяваць навуковыя даследаванні. Адзначаецца, што з прыкладна 6 тысяч сучасных моў як мінімум 43% у той ці іншай меры знаходзіцца пад пагрозай знікнення.

Апошняе, трэцяе выданне атласа выйшла ў 2010 годзе на англійскай, французскай і іспанскай мовах. Існуе не толькі друкаваная, але і інтэрэт-версія атласа (<http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/>). Друкаваную можна замовіць за 28 еўра па адрасе <http://publishing.unesco.org>. Інфармацыю пра атлас і мовы пад пагрозай знікнення можна пабачыць на адмысловай старонцы <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/endangered-languages/atlas-of-languages-in-danger/>. Там можна запампаваць і базу дадзеных па мовах, якія згаданыя ў атласе.

Галоўны рэдакта атласа – Крыстафер Мозлі, які таксама стварыў "Энцыклапедыю моў свету, якім пагражае знікненне" і "Атлас моў свету".

Інтэрактыўная інтэрнэт-версія змяшчае інфармацыю пра 2473 мовы ў небяспецы, у тым ліку назвы моў на некалькіх мовах, узровень пагрозы мове, інфармацыю пра краіны, дзе пэўная мова распаўсюджана, колькасць носьбітаў, геаграфічныя каардынаты (прыкладны цэнтр арэала), код мовы

ISO639-3. У атласе пазначаны ў тым ліку 250 моў, якія зніклі з 1950 года, 146 моў з менш, чым дзесяццю носьбітамі, 178 моў з менш, чым пяццюдзесяццю носьбітамі. Мовы, якім знікненне (па меркаванні стваральнікаў) не пагражае, у атласе не згаданыя. У друкаванай версіі, акрамя таго, ёсць аналітычныя матэрыялы па мовах, якім пагражае знікненне ў розных рэгіёнах Зямлі.

Он-лайн версія ўяўляе сабой карту свету, на якой пазначаны геаграфічныя цэнтры арэала распаўсюджвання моў. На жаль, сам арéal не паказаны. Можна ажыццяўляць пошук па ўсіх пазначаных вышэй параметрах.

Стваральнікі заклікаюць дасылаць ім каментары пра любы з параметраў, пазначаных у атласе. Ваша інфармацыя можа быць уключана ў атлас. Таксама вітаецца інфармацыя пра праекты па абароне моў ды іншая інфармацыя пра мовы. Статыстыка паказвае, што большасць каментароў прапанавалі стваральнікам атласа літаратурныя крыніцы на тэму пэўных моў, на другім месцы – карэкцыі ў апісанні моў, а на трэцім – прапановы змяніць узровень пагрозы.

На сайце атласа можна скачаць фармуляр на англійскай, іспанскай або кітайскай мовах, дзе вы можаце адказаць на пытанні пра лакалізацыю мовы, даць вашу ацэнку мове паводле фактараў жыццяздольнасці моў (якія мы разгледзім ніжэй) і іншых крытэрыяў, паведаміць пра дыялекты ды іншае (<http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/endangered-languages/atlas-of-languages-in-danger/contribute-your-comments/>).

Мы таксама можам зрабіць нешта кшталту інтэрактыўнага атласа. Рубрыкацыю можна зрабіць па абласцях ці нават па раёнах. У якасці крытэрыяў пошуку пазначыць тыя сферы, што вы бачылі вышэй: *мясцовая ўлада, грамадства і выбары* і г.д. Можна будзе клікнуць на пэўны раён на карце краіны і атрымаць усю інфармацыю па стане беларускай мовы і моўных правоў у ім. Верагодна, на аснове той справаздачы, што мы рыхтуем зараз, можна будзе зрабіць толькі пробную няпўную версію. Але такі атлас можа выклікаць цікавасць шырокай аўдыторыі і завабіць многіх людзей дасылаць нам інфармацыю пра беларускамоўныя ініцыятывы, парушэнні моўных правоў і г.д. Такім чынам атлас будзе рэгулярна абнаўляцца.

Пры жаданні можна прадугледзець магчымасць сумяшчэння гэтага атласа з іншымі картамі, напрыклад, дэмаграфічнымі, палітычных прэферэнцый ды інш. Такім чынам можна прастымуляваць шэраг навуковых даследаванняў.

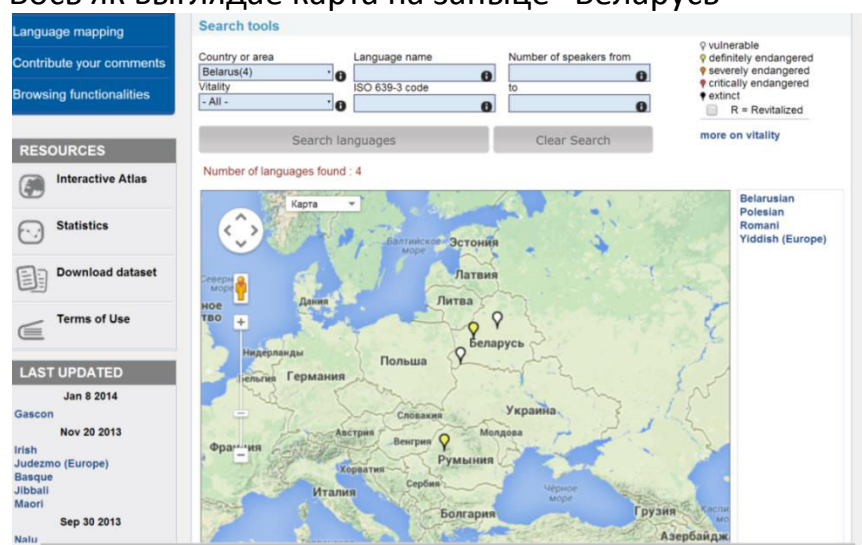
Зараз зноў вернемся да атласа ЮНЭСКА. Там ёсць тое, з чым можна паспрачацца. Вось, напрыклад, што там напісана пра беларускую мову. Узровень пагрозы – уразлівая (слабая) (vulnerable), гэта найменшы ўзровень пагрозы з пяці магчымых. Колькасць носьбітаў – 4 мільёны (як напісана, “актыўных карыстальнікаў, паводле розных крыніц”). Арéal: “Беларусь,

акрамя палескамоўнага паўднёвага захаду, а таксама прылеглыя рэгіёны ўсіх сумежных краін”.

На мой запыт адміністратар атласа адказаў, што ўзровень пагрозы для пераважнай большасці моў вызначаны паводле ўсяго аднаго фактара – “перадача мовы з пакалення ў пакаленне”. Трэба заўважыць, што адмысловая камісія ЮНЭСКА вылучыла ажно дзевяць фактараў (не)бяспекі для моў. У другой частцы артыкула мы разгледзім іх усе.

Увогуле, у Беларусі пазначаны чатыры мовы ў небяспецы: беларуская, ідыш, цыганская, і палеская. Што за палеская? Аказваецца, на ёй размаўляе 800 тысяч чалавек у Беларусі, Украіне ды Польшчы, яна таксама ўразлівая, называецца ў атласе рэгіянальнай мовай, кода ISO ў яе няма. Пры гэтым аўтары атласа абапіраюцца на, як яны самі пішуць, “адзіную знойдзеную імі лічбу” – польскі перапіс 1931 года! Хочацца верыць, што па іншых мовах звесткі больш актуальныя!

Вось як выглядае карта па запыце “Беларусь”

Як бачыце, умоўны цэнтр арэала цыганскай мовы паказаны на тэрыторыі Румыніі.

Фактары (не)бяспекі для моў, распрацаваныя ЮНЭСКА

Усяго вылучаецца дзевяць фактараў.

Першыя шэсць называюцца аўтарамі фактарамі ацэнкі жыццяздольнасці мовы і ўзроўню пагрозы яе знікнення. Здаецца, што такую назву можна распаўсюдзіць і на ўсе дзевяць фактараў.

1. перадача мовы з пакалення ў пакаленне,
2. абсалютная колькасць носьбітаў,
3. працэнт носьбітаў мовы ад агульнай колькасці прадстаўнікоў супольнасці,
4. прысутнасць мовы ва ўсіх сферах жыцця,
5. прысутнасць мовы ў новых сферах ужытку і медыях,
6. наяўнасць пісьмовых матэрыялаў для вывучэння пэўнай мовы;

два фактары датычацца стаўленняў да мовы і моўнай палітыкі:

7. дзяржаўнае стаўленне да моў і моўная палітыка, у тым ліку афіцыйны статус і афіцыйнае выкарыстанне моў,

8. стаўленне грамадства да сваёй мовы;

9. фактар ступені дакументаванасці мовы (для нас неактуальны, таму ніжэй ён разглядацца не будзе).

Зараз разгледзім узроўні пагрозы па кожным фактары асобна.

1. Перадача мовы з пакалення ў пакаленне. Гэты фактар называецца аўтарамі самым частаўжываным. Як адзначана вышэй, толькі ён ужыты для большасці моў атласа. Пры гэтым, назвы і апісанні ўзроўняў па гэтым фактары, пазначаныя ў самім атласе і ў даўменце экспертнай групы ЮНЭСКА, не супадаюць. Тут мы разгледзім іх паводле дакумента экспертнай групы.

5) Бяспечны ўзровень. На мове размаўляюць усе пакаленні.

5-) Стабільны ўзровень, але небяспека існуе. На мове размаўляюць усе пакаленні ў большасці сітуацый, але ў некаторых важных сферах выкарыстоўваецца больш, чым адна мова (хаця адзначаецца, што білінгвізм сам па сабе пагрозай не з'яўляецца).

4) Небяспечны ўзровень. Большасць дзяцей размаўляе на мове, але яна можа ўжывацца толькі ў некаторых сферах, напрыклад, толькі дома.

3) Пагроза знікнення выразная. Дзеці больш не засвойваюць мову дома як родную. Самыя маладыя яе носбіты – пакаленне бацькоў. Яны яшчэ могуць звяртацца да дзяцей на мове, але дзеці на ёй ужо не адказваюць.

2) Пагроза знікнення моцная. На мове размаўляе толькі пакаленне дзядоў і бабуль. Пакаленне бацькоў хіба разумее мову, але не размаўляе на ёй з дзецьмі.

1) Пагроза знікнення крытычная. Носьбіты мовы – толькі пакаленне прадзедаў і прабабуль. Яны часта памятаюць толькі фрагменты мовы і не размаўляюць на ёй, бо могуць не мець суразмоўцаў.

Самі аўтары гэтай класіфікацыі адзначаюць, што яе можна выкарыстоўваць толькі як аснову для аналізу, прыстасоўваючы яе да кожнай канкрэтнай моўнай сітуацыі. Прыгадайма, напрыклад, час, калі ў беларускіх вёсках родная мова выкарыстоўвалася шырока, а ў гарадах – не. Атрымаецца, што ў вёсцы можна было б паставіць дзесь 5-, а ў горадзе – менш. Да таго ж, бачна, што можна казаць толькі пра нейкую асноўную для мовы тэндэнцыю, з якой, натуральна, могуць быць выключэнні.

2. Абсалютная колькасць носьбітаў

Нейкага стандарту тут не існуе, але чым менш носьбітаў мовы, тым горш для яе, бо маленькія групы знаходзяцца пад большай пагрозай поўнага знікнення ці зліцця з іншымі групамі са стратай сваёй мовы і культуры.

Някепскі паказчык для нас, калі ацэньваць па валоданні мовай хаця б у нейкай ступені.

3. Працэнт носьбітаў мовы ад агульнай колькасці прадстаўнікоў грамады.

Пад грамадой можа разумецца этнічная група, нацыя, рэлігійная супольнасць, насельніцтва пэўнай мясцовасці ды іншае.

5) Бяспечны ўзровень. На мове размаўляюць усе.

4) Небяспечны ўзровень. На мове размаўляюць амаль усе.

3) Пагроза знікнення выразная. На мове размаўляе большасць.

2) Пагроза знікнення моцная. На мове размаўляе меншасць.

1) Пагроза знікнення крытычная. Колькасць носьбітаў вельмі нешматлікая.

0) Вымерлая мова.

Калі браць літаратурную мову і менавіта размовы, а не валоданне ў прынцыпе, то наша сітуацыя выглядае крытычнай.

4. Прысутнасць мовы ва ўсіх сферах жыцця.

5) Усеагульная прысутнасць. Мова выкарыстоўваецца ва ўсіх сферах.

4) Шматмоўны парытэт. Адна ці болей іншых дамінантных моў з'яўляюцца асноўнымі мовамі ў большасці афіцыйных сфер ужытку, у т.л. у дзяржаўных ўстановах і ў адукацыі. Тым не менш, недамінантная мова працягвае паспяхова ўжывацца ў шэрагу сфераў, асабліва ў рэлігійных установах, крамах і месцах збораў пэўнай моўнай супольнасці.

Дамінантныя і недамінантныя мовы ўжываюцца ў розных сферах, пры гэтым недамінантная мова выкарыстоўваецца ў нефармальным кантэкстах, а дамінантная – у афіцыйных. Дамінантная мова можа разглядацца як больш выгодная з сацыяльнага і эканамічнага пунктаў погляду. Старэйшае пакаленне можа пры гэтым выкарыстоўваць толькі сваю мову.

3) Сфера ўжытку скарачаецца. Сфера ўжытку недамінантнай мовы скарачаецца, бацькі пачынаюць ужываць мажарытарную мову дома ў стасунках з дзецьмі, дзеці робяцца рэцэптыўнымі білінгвамі (размаўляюць на адной мове, але разумеюць больш, чым адну). Дарослыя робяцца прадуктыўнымі білінгвамі: размаўляюць на роднай і іншай мове.

2) Сферы ўжытку абмежаваныя ці фармальныя. Недамінантная мова выкарыстоўваецца толькі ў вельмі фармалізаваных сферах, асабліва ў рытуалах і адміністрацыі. Таксама мова можа выкарыстоўвацца ў грамадскіх цэнтрах (клубах), на фестывалях і ў цырымоніях, на якіх сустракаюцца прадстаўнікі старэйшага пакалення. Многія разумеюць мову, але не могуць на ёй размаўляць.

1) Сфера ўжытку вельмі абмежаваная. Недамінантная мова выкарыстоўваецца ў вельмі вузкіх сферах, звычайна вельмі невялікай часткай насельніцтва, напрыклад, тымі, хто праводзіць рытуалы. Некаторыя старэйшыя жыхары памятаюць фрагменты мовы.

0) Вымерлая мова.

Варта было б канкрэтызаваць, што значыць "выкарыстоўваецца": маюцца на ўвазе размовы ці дастаткова наяўнасці, скажам, шылдаў і галасавых абвестак (як у мінскім метро)?

5. Прысутнасць мовы ў новых сферах ужытку і медыях.

Сюды аўтары адносяць адукацыю, новыя працоўныя месцы, СМІ. Невыкарыстанне сваёй мовы ў новых сферах жыцця, напрыклад, на тэлебачанні, можа мець самыя сур'ёзныя наступствы.

5) Дынамічнае выкарыстанне. Мова выкарыстоўваецца ва ўсіх новых сферах.

4) Трывалае/актыўнае выкарыстанне. Мова выкарыстоўваецца ў большасці новых сфер.

3) Рэцэптыўны ўзровень. Мова выкарыстоўваецца ў многіх новых сферах.

2) Мова трымаецца. Мова выкарыстоўваецца у некаторых новых сферах.

1) Мінімальны ўзровень. Мова выкарыстоўваецца мала ў якіх новых сферах.

0) Неактыўны ўзровень. Мова не выкарыстоўваецца ў новых сферах.

Тут мне незразумела, чаму аўтары ўключылі у гэты раздзел школьную адукацыю – што ў ёй новага? Увогуле, адукацыя заслугоўвае, верагодна, асобнага фактара.

Натуральна, і тут усё варыятыўна. Напрыклад, мова можа выкарыстоўвацца на тэлебачанні і радыё штодня, але кожны дзень гэта будзе адна паўгадзінная перадача. Адзначаецца, што ў галіне адукацыі можна вылучыць два крытэрыя: да якога ўзроўню адукацыі выкарыстоўваецца мова і наколькі шырока яна выкарыстоўваецца.

6. Наяўнасць пісьмовых матэрыялаў для вывучэння пэўнай мовы

5) Пісьменства і літаратура на пэўнай мове існуюць даўно, ёсць граматыкі, слоўнікі, штодзённыя СМІ ды інш. Пісьмовая мова выкарыстоўваецца ў адміністрацыі і адукацыі.

4) Пісьменства на мове існуе, дзеці вывучаюць мову ў школе. Пісьмовая мова не выкарыстоўваецца ў адміністрацыі.

3) Пісьменства існуе, дзеці могуць вывучаць пісьмовую мову ў школе. Пісьмовая мова не выкарыстоўваецца ў СМІ.

2) Пісьменства існуе, але тэксты на мове выкарыстоўваюцца толькі некаторымі прадстаўнікамі грамады, для іншых яны маюць толькі сімвалічнае значэнне. Навучанне мове ў школе не адбываецца.

1) Пэўныя прадстаўнікі супольнасці ўмеюць пісаць на мове і сёе-тое на ёй пішуць.

0) Пісьменства няма.

У прынцыпе, можам паставіць нам вышэйшы бал. Але не ўсё так проста. Калі глядзець абсалютна, то можам, але калі параўнаць наяўнасць усяго згаданага з тым жа самым для рускай мовы, то... Магчыма, аўтарам варта было ў гэтым фактары зрабіць падзел на абсалютныя і адносныя паказчыкі.

Зараз разгледзім фактары, звязаныя са стаўленнем да мовы і з моўнай палітыкай. На адным полюсе кантынума моўнай палітыкі знаходзіцца юрыдычнае раўнапраўе ўсіх моў, скажам, краіны, а на іншым – афіцыйны статус мае толькі адна з моў, іншыя ж знаходзяцца ў зняважаным стане. Пры гэтым наяўнасць роўнага афіцыйнага статусу для некалькіх моў не з'яўляецца гарантай ад праблем (што мы выразна бачым у нас).

7. Дзяржаўнае стаўленне да мовы і моўная палітыка, у тым ліку афіцыйны статус і афіцыйнае выкарыстанне моў

5) Роўная падтрымка. Усе мовы краіны шануюцца як нацыянальная каштоўнасць, усе яны абаронены законам; дзяржава падтрымлівае ўсе мовы праз рэалізацыю дэталёва распрацаванай моўнай палітыкі.

4) Дыферэнцыяваная падтрымка. Недамінантныя мовы актыўна абараняюцца дзяржавай, але існуе відавочнае адрозненне ў сферах выарыстання дамінантных і недамінантных моў. Дзяржава заахочвае супольнасць выкарыстоўваць сваю недамінантную мову, але звычайна ў прыватных сферах жыцця, напрыклад, дома, а не ў афіцыйных, напрыклад, у школе. Недамінантная мова карыстаецца вялікай папулярнасцю у некаторых сферах, напрыклад, у розных цырымоніях.

3) Пасіўная асіміляцыя. Большасць абыякава ставіцца да таго, ці размаўляе нехта на меншасных мовах; мова большасці з'яўляецца мовай міжкультурнай камунікацыі. Хаця гэта не замацавана афіцыйна, мова большасці з'яўляецца афіцыйнай мовай дэ факта. Большасць сфер выкарыстання недамінантнай мовы не з'яўляюцца прэстыжнымі.

2) Актыўная асіміляцыя. Дзяржава заахочвае меншасці адмаўляцца ад сваёй мовы праз забеспячэнне адукацыі на мове большасці. Адсутнічае заахочванне ў выкарыстанні меншаснай мовы.

1) Гвалтоўная асіміляцыя. Існуе афіцыйная моўная палітыка, паводле якой мова большасці з'яўляецца адзінай афіцыйнай мовай, іншыя мовы афіцыйна не прызнаюцца і не падтрымліваюцца

0) Забарона мовы. Выкарыстанне пэўнай мовы забаронена ва ўсіх сферах, хіба што трываюць яе выкарыстанне дома.

8. Стаўленне грамадства да сваёй мовы

5) Усе носьбіты шануюць сваю мову і жадаюць яе развіцця.

4) Большасць носьбітаў жадае развіцця мовы.

3) Многія падтрымліваюць развіццё мовы, іншыя – абыякавыя ці нават за адмаўленне ад мовы.

2) Некаторыя падтрымліваюць развіццё мовы, іншыя – абыякавыя ці нават за адмаўленне ад мовы.

1) Нямногія падтрымліваюць развіццё мовы, іншыя – абыякавыя ці нават за адмаўленне ад мовы.

0) Нікому няма справы да знікнення мовы, усе выступаюць за пераход да дамінантнай мовы.

Чытач можа самастойна ацаніць стан беларускай мовы паводле прапанаваных крытэрыяў. У любым выпадку, падаецца, што выставіць адназначную ацэнку мове па пэўных фактарах няпроста. Тым не менш, гэтая класіфікацыя падаецца карыснай. Натуральна, не ўсе фактары прыдатныя для ацэнкі стану мовы ў асобных рэгіёнах краіны. Для гэтага ў будучыні можна распрацаваць уласныя фактары для беларускай мовы.